Elnarə AKİMOVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
akimovaelnara@mail.ru

ÇİNGİZ AYTMATOVLA YENİLƏŞƏN DÜNYA NƏSRİ

Çingiz Aytmatov XX əsr nəsrini yaradan yazıçılardandır, bu nəsrin daxili dinamikasını – ritmini, ovqatını dəyişən, ədəbiyyata bilavasitə türk nəsri poetikasını gətirən, onu yetişdirən, yazan və hətta yazdıran tarixi simadır. Kiçik bir ölkənin nəsrini bəşər sivilizasiyasına qovuşdurmuş Çingiz Aytmatov yaradıcılığı bu gün çağdaş təfəkkür işığında müəyyən parametrləri ilə xüsusi önəm kəsb edir. Zamanın XXI əsr insanının qarşısına çıxardığı bəşəri suallara cavab aramaqda bu nəsrin potensialı yetərincə güclüdür.

Çingiz Aytmatovun yetişdiyi ədəbi dövr 60-cı illərin – yeni nəsr düşüncəsinin qurulduğu (məhz qurulduğu!) illərə bağlanır ki, bu mərhələ bildiyimiz kimi, bütün postsovet məkanı ölkələri üçün yeniliklərə açıqlığı ilə səciyyələnir. Ədəbiyyatın bu dövründə irəli gələn yeni dalğası öz bədiilik meyarlarına mühafizəkarlığı ilə diqqət çəkir, ilk növbədə sənətin pafosdan real həqiqətə, sırf bədii-estetik meyarlara dönüşü, ümumbəşəri dəyərlərə doğru meyillənməsi ilə şərtlənir, bu mənada "60-cı illər ədəbiyyatı" anlayışı, əslində, zaman göstəricisi yox, keyfiyyətlə bağlı bir hadisədir, ... estetik bir kateqoriyadır" [1]. Təbii ki, 60-cı illər ədəbiyyatında başlanan bu təbəddülatlar həm də cəmiyyət miqyasında gedən ideoloji ılıqlanmanın nəticəsi idi. Qəribə bir paradoksallıq da məhz, bu zaman(dan) başlayır. Rejimin sərtliyi nisbətən, yumşalmağa doğru getdikcə, ədəbiyyatın içindəki ağrı simvolikası, ruhun təklik, tənhalıq çalarları daha çox üzə çıxır. Bu, bəlkə də əsrin 20-30-cu illərində yarımçıq qalmış, yarıda qırılmış ədəbiyyat, azadlıq ideallarının içinə hopmuş kədəri idi, yaxud 1937-ci ildə qırğına verilmiş bütöv bir ədəbi nəslin səssiz fəryadı idi – indi, zamanı gəldikcə boy verməyə başlayırdı. Hansı ki, həmin prosesin fəci nəticəsi Çingiz Aytmatovun da taleyindən izsiz ötüşməmiş, yazıçının dövlət qulluğunda işləyən atası Terekul Aytmatov 1937-ci ildə həbs edilərək bir il sonra güllələnmişdir.

İstər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra yazıçını qınayırdılar: niyə atasını güllələyən bir rejimin dissident yazıçısı olmayıb deyə. Bu, Aytmatov istedadına yeni bir çalar qatmasaydı da, olsun ki, rejim çökdükdən sonra müəyyən status qazandıra bilərdi. Amma bütün hallarda yazıçılığın mayasında istedad durur və bu istedad deyilən nəsnə insanda yoxdursa, diyarbədiyar laməkan olsa belə, ədəbiyyatın kandarına ayaq basmağa müvəffəq olmayacaq. Məgər A.Soljenitsını dünyaya tanıdan SSRİ kimi dövlətə müxalifçiliyi ilə bahəm, həm də istedadı deyildimi?! Digər bir məqam, məşhur sovet filosofu Y.E.Qolosevkerin "Mifin məntiqi" kitabında belə bir fikir var: "Hətta həqiqətdən imtina edib onu təpikləyən adam da bu işi həqiqət naminə görür. Haqqı "çeynənmiş" həqiqətlərlə döyürlər" [2, s.5]. Çingiz Aytmatov da sovet sisteminin daxilində yazıb-yaratdı, amma hüdudsuz idrakı, kosmoqonik düşüncə qatı ilə sovet nəsri qanunlarını yarıb onu dünya nəsri səviyyəsində gerçəkləşdirdi və atasını qırğına verən bir cəmiyyəti öz mətnləri qarşısında təzim etdirməyə nail oldu. Sosialist realizminin insana müxalif konsepsiyası daxilində Aytmatov humanizmi kult səviyyəsinə qaldırdı, psixologizmi dərinləşdirdi. Bu məncə, dissidentlikdən də çətin hasilə gələn bir hünərdir. Bəlli bir qanunauyğunluğa diqqət çəkməyin zamanıdır: istənilən sənətkarı, ədəbi şəxsiyyəti, həmçinin ədəbiyyat tarixinin özünü belə real tarixi gerçəklikdən ayırdıqda, zaman da, sənətkar da yeni nihilist dalğanın qurbanına çevrilirlər. Halbuki, Tanrının Ç.Aytmatova ayırdığı missiya daha ağır, daha müqəddəs idi. O, sovet rejiminin daxilində əsl ədəbiyyat yaratmağın nümunəsi olmalıydı, istedadın heç bir qadağa, sərhəd tanımadığına insanları, olsun ki, imperiyanın süqutundan sonra doğulacaq yeni ədəbi nəsli inandırmalı idi. K.Yunqa görə, "Müasirliklə övünmayən, darıxan sənətkarın yaradıcılıq ruhu dərinə gedir, o qədər ki, təhtəlşüurunda çağdaş ruhun birtərəfliyi və itirdiyini kompensə edən proobrazı tapıb duysun. O, bu obraza bənd olur və obraz təhtəlşüurun dərinindən təcridləndikcə, şüura doğru gəldikcə görkəmini də dəyişir, ta o zamana kimi ki, çağdaş insanın qavrayışı üçün açılır" [3, s.230]. Çingiz Aytmatovun yaratdığı Manqurt obrazı belə bir missiya ilə gəlmişdi nəsrə. "Əsrə bərabər gün" romanındakı bir epizodu xatırlayırsınızmı? Nayman Ana onu tanımayan oğlunun yaddaşını hərəkətə gətirmək üçün başını dizləri üstə alıb layla oxuyur. Silinən yaddaşı, itən hafizəni qay-

tarmağın bundan titrək vasitəsi ola bilməz. Ç.Aytmatovun əsərləri də sovet sisteminin ideoloji siyasətində boğulan insanlar üçün bir layla səciyyəsi daşıyırdı. "Səni nə hala gətirdilər, xatırla kim olduğunu" – bu, Nayman Ananın dili ilə özündən, özgürlüyündən zorla qoparılan bütün türklərə ünvanlanmış nida, qan yaddaşını oyatmağa yönəlik türkü idi. Ədəbiyyatda yenilik hesab olunan hər bir nəsnə yeni İnsan konsepsiyasının yaranması, ənənəvi sənətin tənqidi dərki ilə bağlı məsələdir. İstənilən ədəbi təmayülün məşğul olduğu və həll etməyə çalışdığı ən mühüm problemlərdən biri məhz, insana baxış məsələsinin önə çəkilməsidir. Deməli, burada iki amilin rolu həlledicidir: zamanı irəli aparmağa çalışan ideyalar və onun doğuluşunu şərtləndirən yeni sənət, insanın zamanda yeri ilə bağlı irəli gələn yeni estetik prinsiplər. Bəs bu mübadilədə Ç.Aytmatovun iştirakı nə qədər funksional görünür? Bunu təbii ki, ustad yazıçının əsərlərini dünya maraqları kontekstində tədqiqata cəlb etməklə öyrənmək mümkündür.

Çingiz Aytmatov nəsrinin güc mənbəyi nədədir? Sualın cavabı yazıçının yaradıcılığı ilə tanış olan hər kəsə bəllidir. Ç.Aytmatov yaradıcılığa başlayan zamandan sənətin ali prinsiplərinin, bəşəri dəyərlərin nədə ehtiva olunduğunu dərindən anladı və bütün şüurlu ömrünü həmin ali prinsiplərin realizəsinə yönəltdi. "İnsan – təbiəti etibarilə kosmosdur", – deyən ustad yazıçı ədəbiyyatın əbədi predmetinə kosmos olaraq yanaşdı, onu təbiətin və Tanrının zərrəsi kimi aldı, bəşərin əşrəfi kimi dəyərləndirdi. İndi bəlkə də İnsanı bədii mətnə gətirmək, onun dərdlərindən, qayğılarından, sevgi və həyəcanlarından yazmaq o qədər də çətin deyil. Amma Aytmatov zamanında bu, o qədər də asan məsələ deyildi. Sənətkarsa bütün hallarda öz zəmanəsinin övladıdır və onu öz mühiti və dövrü içrə dəyərləndirmək lazımdır.

Hələ XX əsrin əvvəllərində yazdığı "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərində Ə.Hüseynzadə qırğız türklərinin istedadı haqqında Radlovun dediyi fikirlərə şərik olaraq yazırdı: "Yunan şairi-əzəmi Homer zamanındakı sünuhati-milliyyənin dövrü-dastanisini bu gün ancaq qırğız qövmündə müşahidə etmək mümkündür". Ç.Aytmatovun əsərləri həmin folklorla, miflə, tarixi keçmişlə körpü rolunu oynadı. Mifdən yazıya, eposdan kitaba və nəhayət, dünəndən bu günə uzanan elə bir körpü ki, onunla çağdaş dövrün təmasını yaratmaq sovet dövründə zamanın qırılmış bağlarını birləşdirmək, onun bütövlüyünü bərpa etmək üçün lazım idi. Bu mənada ədəbiyyata yeni gələn yazıçının üzünü yaddaşa çevirən tarixə - özündə xalqın milli kodunu və möhürünü əbədiləşdirən söz sənətinə tutması ilk növbədə, həmin boşluğu doldurmaq ehtiyacından irəli gəlirdi. Təbii ki, bu, həm də qırğız xalqının min illər boyu formalaşmış dəyərlərinin nəsrdə təcəssümü idi, zamanı gəlmiş və "Manas oğlunun" qələmində əksini tapmışdır.

Çingiz Aytmatov insan dəyərinə xidmət edən sənət yaradır və yalnız bu sənəti əqli-mənəvi intibahın, milli-bəşəri dəyər və beynəlmiləl sərvət axtarışının mərkəzinə gətirirdi. 1960-cı illərdən başlayaraq bu nəsr elə mövzuları qabardır ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə təsəvvür hüdudlarını aşır. Konkret tarixi materialın kontekstində ümümbəşəri problemləri qoyub həll etmətə çalışan bu əsərlərdə İnsan onun mövcudluq problemlərinin dəyişməz mənəvi və sosial dəyərləri sınağında dərk edilirdi. Bəşəriyyətin qarşısında həmişə bütün kəskinliyi və ciddiliyi ilə durmaqdadır. Əbədi insan-zaman, Tanrı-mən, həyat-ölüm məsələlərini ehtiva edən bu əsərlər ilk növbədə, İnsan konsepsiyasının bütövlüyü ilə, dövrün mürəkkəb və təzadlı proseslərində, harmoniya və mənəvi kamillik axtarışlarında iştirak edən milli sərvət kimi dəyərlidir.

Yazıçının oğlu İlgiz Aytmatov da atasının ədəbi irsinə "dəyərlər məxəzi" kimi yanaşır, ondan çağın problemlərini dərk etməkdə kara gələn ünvan olaraq bəhs edir: "...cəmiyyətin özündə daima və sistematik olaraq insanların düşüncələrinə humanizm, sevgi, qarşılıqlı hörmət, beynəlmiləlçilik, dostluq münasibətləri, əmin-amanlıq və zəhmətsevər həyat ideyalarının hakim kəsilməsi üçün təbliğati iş aparılmalıdır. Təəssüf ki, insanın real həyatında, əsasən, adamların bir-birinə qarşı durması amilləri mövcuddur. Bu gün Çingiz Aytmatovun ədəbi əsərləri müasir cəmiyyətin inkişafının ideoloji-əxlaqi əsasının təşəkkül tapmasında fəlsəfi və həyati mənbələr ola bilər." Həqiqətən də, öz sosial-siyasi görüşlərinin miqyası və məzmunu, İnsana, onun mövqeyinə və roluna verdiyi dəyəri, əqli-əxlaqi təkamül idealı ilə Ç.Aytmatovun əsərləri bəşəriyyət üçün güclü impulslar verir. Çingiz Aytmatovun son əsərlərində belə qloballaşan dünyamızın təbəddülatlarına, onun insan mənəviyyatını üstələməsinə dair fikirlər var. Müəllif yeni dünya həqiqətlərinə, həyat tərzinə qarşı milli

yaddaşın öz keyfiyyətlərini qoyur və bu məramla yadlaşma (yaddaşsızlaşma!) prosesinə müqavimət hissi aşılayırdı. Çingiz Aytmatov sanki zamanı yeni sınaq qarşısına çıxarır: özgə mədəniyyətlər daxilində hər bir milli insanın mövqeyi necə görünür, ənənə və mühafizəkarlıq meyarlarının cəmiyyətdə dayanıqlılığına necə çaba göstərir. Faktura və problematika müasirlikdən, keçib gəldiyimiz çağdaş və hələ də diri qalan problemlərimizin aktuallığından doğurdu.

"Əsrə bərabər gün", "Kassandra damğası" və "Edam kötüyü" əsərləri ilə yazıçı bəşəriyyətin xilası yolunda ahəngə, birliyə addımı ifadə edən ünvanları nişan verirdi. Bu əsərlərdə eyni anlam yaradıcı mexanizmlər fəaliyyət göstərir, yeni dünya modelinin məna axarlarının trayektoriyası kosmik, mifik və ilahi elementlərin məkanları içrə gəzişirdi. Ona görə də məhz bu yaradıcılıqda kodlaşan ədəbi və mənəvi dəyərlərin vüsəti böyük idi: din və dil birgəliyi, ruhani və bəşəri problemlər, dünyəvilik və ilahilik, Tanrı eşqi və insan sevgisi Aytmatov yaradıcılığında ideal bütövlük və ahəng yaradırdı. Məkan və zaman paralelləri, süjetdə çoxqatlı ekspozisiya, təbiətlə insan ahənginin birgəliyi, həyat və ölüm, mif və reallıq arasında sərhədsiz keçidlər – hər biri təsadüfi xarakter daşımır, əsərlərdə yalnız bədii deyil, eyni zamanda fəlsəfi məkanı təşkil edirdi. Yazıçı müasir problemlərin inikasına varmaq üçün də yolunu tarixdən, mifologiyadan, folklordan salırdı, təsvirə çəkəcəyi predmetin etnik-tarixi tipini – genotipini müəyyənləşdirirdi. Əsrarəngiz təbiət təsvirləri, heyvan obrazları, müxtəlif rəmzlər, şərti-metaforik obrazlar onun təhkiyə üsulunun mifoloji kökləri idilər. "Ağ gəmi"də Ana maral, "Dəniz kənarı ilə qaçan alabaş"dakı Qadın balıq, "Edam kötüyü" romanındakı Ağbərə və Taşçaynar adlı qurd obrazları, Gülsarı, Qaranər, Caabars kimi real heyvan obrazları yazıçının milli folklorla bağı (bağlılığı) zəminindən qaynaqlanmaqla bahəm, onun fərdi yaradıcılıq üslubunun əsas özəlliyi kimi çıxış edirdi. Həmin mifoloji obrazların inikası yazıçıya insan taleyini qabartmaq, təcəssüm etdirmək üçün lazım idi. Bu mənada onun bir yazıçı kimi özəlliyi heç də yaratdığı türk obrazlarının mükəmməlliyi, yaxud insan yaddaşının simvolikası ilə məhdudlaşmır. Onun mürəkkəb, çoxplanlı nəsrinin ən əsas özəlliyi hər zaman məhz, türk təfəkkürü məcrasında düşünməsi və düşüncələrini türkün zəngin tarixi mədəniyyəti kontekstində ədəbiyyat müstəvisinə gətirməsidir. Bu özəlliyi zamanında duyan və dəyərləndirən

ədəbiyyatşünas-alim Nizami Cəfərovun dediyi kimi, "Aytmatov ona görə nəhəng sənətkardır ki, min illərin zəngin türk mədəniyyətini özündə məhz tarixi inkişaf məntiqi ilə ehtiva edir, onun təfəkküründə buddizmin də, iudaizmin də, xristianlığın da, İslamın da fəlsəfi-estetik anlayışları ardıcıl şəkildə türk mədəniyyətinin idrak prinsiplərinə tabe olur, həmin prinsiplər baxımından işlənir, – bu mənada Ç.Aytmatov mədəni-tarixi mövcudluğumuzun arxeoloji ibtidasından gəlir..."

Hələ ilk əsəri olan "Cəmilə"nin nəsrin fəzasında doğuluşu müəllifinin türk mentallığına bağlılığını uğurla sərgiləyir, türk etnosunun etnoqrafiq cizgilərinin portretini yaradırdı. Baxmayaraq ki, əsər könülləri "ən gözəl sevgi hekayəti" (L.Araqon) kimi fəth etmişdi.

Mənə elə gəlir ki, Ç.Aytmatovun ən saf, ən zərif əsəri məhz "Cəmilə"dir. Yalnız ona görə yox ki, povest yazıçının ilk qələm təcrübəsi sırasına daxildir. Sadəcə bu əsərdə Ç.Aytmatov qələmi dünyanın böyük işləklərinə bulaşmayaraq, ona eşqin nəzərləri ilə boylanmağı üstün tutardı. Qazax yazıçısı Muxtar Auezov yazır: Məncə, "Cəmilə" ilə özünəməxsus parlaq istedadını nümayiş etdirən bu əsərində Aytmatovun təsvir etmək gücünün yüksək bir nöqtəyə çatdığı qəti şəkildə görünür... Doğrusu, Çingiz Aytmatovun qırğız ədəbiyyatına bir yenilik kimi daxil olan ən mühüm özünəməxsusluğu insanın duyğularını və münasibətlərini yad bir şəxs kimi deyil, onları tam mənası ilə anlayan bir gözlə, son dərcə təbii bir şəkildə canlandırmasıdır" [4].

Cəmilənin "kiçinəbala"sı olan Seyidin rənglər dünyasında sevgi boyaları oxucuya "gördüyündən artıq görə bilmək" cəsarəti və həssaslığı aşılayırdı. Ç.Aytmatov sevginin yaddaşını oyadır, onu İnsan mənəviyyatının başlıca məziyyəti kimi qabardırdı. Sonralar müsahibələrinin birində bu konsepsiyanı daha inamla təlqin edərək – "həyatın əsasını məhəbbət təşkil edir", – deyirdi. Bu, ağrılardan keçib gələn XX əsr yazıçısının fəci reallıqlar qarşısında çıxış yolu idi. Ç.Aytmatovun istisnasız bütün əsərlərində bu konsepsiyanın – humanizmin ideya istiqamətləri aydın görünürdü. "Cəmilə" əsəri ilə yazıçı sevgisi gözündə donan bir cəmiyyətin buzunu əritməyə qalxışırdı və bunu elə zamanın özünün dəyərlərinə müxalif olaraq, tabulara qarşı çıxaraq edirdi. Bu "mərkəzdənqaçma tendensiyası" icazəli yenilik idimi? Düşünmürəm. Çünki əsər icazəsiz-filansız, öz bədii

məziyyətləri ilə bəzi cəmiyyət qanunlarına etina etmir, bu qanunların hər şeyin fövqünə qaldırdığı sevgi motivindən neçə boy aşağıda, çökəkdə olduğuna ayna tuturdu.

Ç.Aytmatov da beləcə, bozluq içində yaşayan sovet insanına Sevgi adlı ali hissdən bəhs edirdi. Əmək adamlarını yalnız iş başında təsvirə çəkməklə deyil, içindəki dəyərli halları üzə çıxarmaqla mənalı edirdi. Cəmilə, Daniyar, Düyşen, Tanabay, Edigey, Boston – ilk növbədə, mənəvi yüksəlişləri ilə maraqlı idilər. Çünki həmin vaxta qədər nəsrdə sözün böyük mənasında İnsan təsvirə çəkilmirdi. Kolxozçu, fəhlə, inqilabçı, çoban və s. – bu peşələri təmsil edən obrazların arxasında düşünən beyini, döyünən ürəyi bədii mətnə gətirmək nədənsə yazıçıları o qədər də məşğul etmirdi. Ç.Aytmatov ilk olaraq İnsanı bədiiyyatın mərkəzinə gətirdi və elə həmin zümrənin İnsanının hiss və həyəcanlarından, qayğı və problemlərindən, sabahı naminə keçmişindən və indisindən yazdı.

Çingiz Aytmatov ömrünün son çağlarınadək öz prinsipinə sadiq qaldı. Dünyanın mal, mülk, torpaq iddiaları ilə bağlı ağlasığmaz fəlakətlərinə, insanlığa edilən amansız cinayətlərə münasibətdə öz mövqeyindən sapmadı: “İndi artıq dünya qan tökməklə problemləri həll etmək yolunu tuta bilməz. Müharibə kultunun yerinə mütləq dünya mədəniyyəti gəlməlidir. Dünya paytaxtlarının mərkəzində mütləq at belində sərkərdələr görürük. Bəs sülh istəyən böyük şəxsiyyətlər hanı”? Bu fikirlər Çingiz Aytmatov ziyalılığının yerinə yetirdiyi missiya baxımından özəlliyinin sübutu kimi xüsusi bir əməl cizgisi kəsb edir. Yəni yazıçı ortaya qoyduğu əsərlərlə milli cəmiyyətin həssas və ayıq yanaşdığı məsələlərdə müəyyən təklif və əlavələrdə bulunmalı, qılıncın işləyə bilmədiyi dərinlərdə Sözü ideoloji vasitə olaraq qələm çala – “qılınc oynada” bilməlidir. Axı, ədəbiyyat, bədii söz həm də tarixin yuvasıdır, bu günün dərslərini zamanın sonrakı axarına qatan və gələcəyə ötürən ən etibarlı məxəzdir. Bu baxımdan Çingiz Aytmatov irsi bəşəriyyətin sabahına aparan yolda kara gələn ən etibarlı bələdçidir.

Çingiz Aytmatov “Köçəri quşun iniltisi”ndə “Ey insanlar, Allah sizləri qeyri-insani bəlalardan qorusun”, – xitabı ilə bütün yer üzü insanlarını kosmik sahmana, harmoniya və ədalətə dəvət edirdi. Biz “köçəri quşun iniltisi”ni yenə eşidirik və heç şübhəsiz, bu səs

dünyanın ən gözəl Duasına çevrilib öz işıq selini hər zaman yer üzünə axıdacaqdır...

ƏDƏBİYYAT

1. Elçin. Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin yaradıcılıq problemləri. “525-ci qəzet”, Bakı, 2002, 28 noyabr.
2. Y.E.Qolosovker. Mifin məntiqi. Bakı, “Kita aləmi” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2006.
3. Zarubejnaya estetika i teoriya literaturı XIX-XX vv. Moskva, İzdatelstvo Moskovskoqo Universiteta, 1987.
4. Muxtar Auezov. “Yolun açıq olsun”. “Literaturnaya qazeta”, 1958, 23 oktyabr.

Elnara Akimova

RENEWING WORLD PROSE WITH CHINGIZ AITMATOV

SUMMARY

In the article is shown the place and role of prominent Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov in the new prose formation and studied features such as prosaic. The topics, actual issues referred to by the author are accepted as the theory of innovation that changed the attitude towards human. The prose of Chingiz Aitmatov who reflected thinking of cosmic energy and harmony in his works and artistic samples throughout his creativity is characterized as main address of understanding and rescuing of the world.

Эльнара Акимова

ОБНОВЛЕНИЕ ЧИНГИЗОМ АЙТМАТОВЫМ МИРОВОЙ ПРОЗЫ

РЕЗЮМЕ

В статье показано место и роль выдающегося киргизского писателя Чингиза Айтматова в построении новой прозы, исследуется его самобытность как прозаика. Писатель обращается к темам, обязательным для периода советской идеологии; поднятые им проблемы в первую очередь определены как обновлённый акт, меняющий взгляд на отношение к человеку. В течение всего творчества проза Ч.Айтматова, изливая в его произведениях, художественных образцах мышление космической энергии и космической гармонии, оценивается как главный критерий осмысления и спасения мира.